

૪૯૭૪

ધી રાધટ ઔનરેબલ

દાદાભાઈ નવરોજી, એમ. પી.

[છબી સાથે.]

“નામ રહતા ડાકરા, નાણા નહિ રહ્યાં
શીર્ષકે કૈશં કૈટકાં, પાડયા નહિ પડ્યાં.”

રચનાર

ચુનીલાલ લલુભાઈ પારેખ

તથા

અમનાદાસમંગલચુરેત.

મુમુક્ષુને ઝે. અપૂર્વ લાભ.

પ્રસિદ્ધ થયો છે.

શ્રી યોગાનુશાસન.

શ્રીજમનાદાસ મંગલગુપ્તે કરેલું.

એમા મંત્ર, હડ, લય, રાજયોગની પ્રક્રિયાનું દિગ્દર્શન છે,
અભ્યાસીને અવશ્ય આસેવ્ય છે.

યોગપુરૂષ.

ઘણા પ્રાર્થીન નકશા પરથી પિંડની સુપુમ્ના નાડીના ચેકાનું
દિગ્દર્શન. લયયોગને અતિ ઉપયોગિ છે.

વેદ પ્રમાણ્યચંદ્રિકા.

મહા મહોપાધ્યાય શ્રીરાજ્જરામ શાસ્ત્રીનો ગ્રંથો, વેદ પ્રામા-
વાદ, ન્યાય પુરઃસર કીધો છે. એથી વેદના સ્વતઃ પ્રામાણ્યને

નિર્ણય સંક્ષેપે થાય છે.

તે વિના પુરૂષ પરીક્ષા, સાંખ્યપ્રવચનસાર

બ્રહ્મભિમાસારહસ્ય ઇત્યાદિ

આ ગ્રંથો નીચેને ટેકાણે મળશે,

વ્યવસ્થાપક.

જ્ઞાન પ્રકાશક મંડળ.

કાળકાદેવિ. નં ૧૬૦

પાંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી કાલકાદેવિ.

સી. એમ. સરાફની કું

કોટ, એપોલોસ્ક્રીટ. નં ૨૭

વ્યવસ્થાપક.

જ્ઞાન પ્રકાશક મંડળ.

મું

શ્રી રાઈટ આનંદજી દાદાભાઈ નવરોજી એમ. ૧

ધી રાઇટ ઓનરેબલ
દાદાભાઈ નવરોજી, એમ. પી.
 [છબી સાથે]

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

“નામ રહંતા ઠાકરા, નાણા નહિ રહંત
 કીર્તિ કેરાં કેટડાં, પાડ્યાં નહિ પડંત.”

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

રચનાર

ચુનીલાલ લેલુભાઈ પારેખ
 તથા

જમનાદાસ મંગલગુપ્ત.

મુંબઈ:

ચીપન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, કાલ્યાદેવી.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

સંવત ૧૯૪૮.

કીર્મત : ચાર આના.

કવિત.

કાયર હો બેઠે કહા બહાદુરી ધરો હાથ
પ્રજા હિંદુસ્તાનકી, દાદાભાઈ નાયક હૈ,
ક્રોડ અઠાવીશ એક વીર, ધન્ય ધન્ય હિંદમાત
હિંદ સુર ઉઠે ભયો, શૌભાવ સાયક હૈ,
અર્પન કરો દેહકો, જંગ અમર કીર્તકો
પ્રયાસે સાધ્ય હોત, દાદાભાઈ ભાયક હૈ,
હિંદ કુખ પુત્ર બેાત, હીમતકી હૈ જરૂર
પૂર્વજ અનુયાયી, બનો યઃ લાયક હૈ.

પ્રીરૌજશા મેહેરવાનજી મહેતા, એસ્કવાએર.,

(ખેરિષ્ટર-અંટ-લૉ, પમી નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ,
મુંખઈની લેજસલેટીવ કૉંસીસના માજી મેમ્બર;
ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ.)

જેઓ

હિંદનિવાસી જનોના ભલા માટે

નિસ્પૃહતા, સત્યતા અને વાક્યાતુર્યથી

નિરંતર મંડયા રહેછે,

તેમને

આ નાહનો ગ્રંથ

અમે માન સાથે

અર્પણ કરીએ છીએ.

પ્રસ્તાવના.

જીવન્યરિત્રથી ઘણા લાભ થાય છે. તેજ સૂર્ય ચંદ્ર તેજ તારાઓ અને તેજ પૃથ્વી હમણા પણ છે. તેઓનું અવલોકન કરવા માટે જે સાંધનો ભ્રમરો, ઉંદરો, જીવિ વગેરે તે પણ દરેક મનુષ્યને સરખાં છે. પરંતુ પ્રાસાદિક પ્રતાપને પામેલા જે રીતે આ મૃષ્ટિનું અવલોકન કરેછે, તેવી રીતે ઇતરજન કરી શકતા નથી. પણ સાધારણ ખનાવમાં ગળી નિસ્પૃહ રહેછે. ખીન્તં કેટલાં વિરલાઓ અધ્યાત્મ પ્રસાદને પામે તેવા પુરૂષો જનમંડલમાં છે, જેઓની રીતીનિતિ સંખંધિવર્ગ ઉપર ઘણી અસર કરેછે. માટે સુધરેલા દેશોમાં, તેવા તેવા અગ્રેસર પુરૂષોનું ચરિત્ર જેવું હોયછે તેવું લખાયછે. જેથી ખીન્તોને પણ ખોધ મળેછે. હિંદુસ્થાનમાં એવા પુરૂષો ઘણાછે, તોપણ તેઓના જીવન્યરિત્ર લખવાની શૈલિ નથી. માટે આ ખોટ પુરી પાડવા જીવન્યરિત્રમાલાનો આરંભ અમે કીધોછે. એમાં પ્રત્યેક સ્મરણીય પુરૂષનું ટુંકમાં યથાર્થ જન્મ ચરિત્ર આપવામાં આવશે. તેનો પુરૂષાર્થ, પછી હુંદુખમાં, જ્ઞાતિમાં, રાષ્ટ્રમાં, વા ધર્મમાં હોય, તેવા વિવિધ પુરૂષોનો જીવનનો સાર સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. જેથી હમણાની પ્રજાને પણ તે તે પુરૂષોનો સહવાસ થઈ, આવતી પ્રજાને માટે પણ ખોધરૂપ આ ગ્રંથમાલા થાય. આનો આ પહેલો અંક કોઈ કારણથી ઘણી ઝડપથી લખ્યો અને છપાયો છે. માટે પાઠકે જે કંઈ રહ્યું હોય તે સુધારી વાંચવું.

જીવનચરિત્રમાલા.

મણિ ૧.

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજ એમ. પી.

જીવન કોને કહે છે? જીવનચરિત્ર કોનું લખાય છે? અરેખર !
જીવન તે જીવનજ છે. જીવનના અનેક અર્થો છે. અમૃતમય જલ,
વા વૃતિ ઇત્યાદિ. જેમ જલ પોતે સ્વચ્છ છે, એટલુંજ નહીં પણ
ઇતર મલીન વસ્તુને નિર્મલ કરે છે, તેમ જે મનુષ્યની વૃત્તિ. નિર્મલ
હોઈ અમુલ્ય શુદ્ધિસત્ત્વની ભેટથી અલંકૃત હોવાથી, અનુ-
યાયિ વર્ગ સાથે મળી, જનમંડલના ઉત્કર્ષ કરવા જે સતત મથે
છે, તેઓ મહા પુરૂષો કહેવાય છે. જેઓ કુટુંબમાં કે જ્ઞાતિમાં
કે રાષ્ટ્રમાં કે જનમંડળમાં યથાધિકાર પ્રસાદપદને પામે છે. એવા
પુરૂષો આરંભમાં અન્નપ્રયા જેવા હોય છે, તોપણ જેમ રત્નની
અમક છુપી રહેતી નથી, તેમ તેવા સંજ્ઞેગોનો સંભવ થયે, તેઓ ચળકી
ઉઠે છે. અને પોતાના ચોગ્યસ્થલે ચઢી બેસે છે. તેવા અનેક પુ-
રૂષો આ ભારતવર્ષમાં છે. જેઓ પોતાના સત્ય પરાક્રમથી, કુટુંબમાં
જ્ઞાતમાં, રાજ્યમાં વા ધર્મમાં પ્રધાનપદને પામેલા છે. એવા
ભારતવર્ષના કેટલાક પુરૂષોનો ઇતિહાસ, સરલ ભાષામાં યથાક્રમ પ્ર-
સિધ્ધ થવાથી, જે સંજ્ઞેગોમાં તે તે પુરૂષોએ પોતાનું હીર દાખવ્યું છે,
તેમજ શારિરીક વા માનસિક વ્યાપારો ભજવ્યા છે, તેવાજ અન્ય સ્થ-
લમાં થવાનો સંભવ છે તેથી હમણાંના તથા ભાવિ મનુષ્યોને સુ-

કાન રૂપ થાય છે. જીવનચરિત્ર. આમ છે તો જીવનચરિત્ર લખવા કોને ઉત્સાહ ન થાય ? તેમજ તેવાં પાણીદાર પ્રમાણિક જીવન ચરિત્ર વાંચવા તથા તે ઉપરથી ઓધ લેવા કોને મન ન થાય ? આમ હોવાથી આ જીવનચરિત્રમાલાનો ઉદ્ભવ થાય છે.

તેનો એક મણી કયો લેવો ? જે સત્યશીળ હોઈને લોક યા-
ત્રાને પણ સુ દ્રઢ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય. અહો ? તે શું શોધવા
જવું પડે એમ છે ? ના. ભરતખંડમાં તેની ખોટ નથી. પણ
આજે હિમાલયથી લંકા સુધી જે રૂઠું નામ હિંદ પ્રજાની ખત્રી
સીએ ચઢી રહ્યું છે, જેના નામનો જયનાદ ધર્મરહયો છે, જે
અઠાવીસ કોડ મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ પદ્ધિ ધારણ કરી, બ્રિટિશ રાજ્યની
રાજ્યવ્યવસ્થા કરનારી મહાન રાજ્યસભા પારલામેન્ટમાં પ્રથમ ખેસવા
ભાગ્યશાળિ થયા છે એવા લોકપ્રિય દાદાનું ચરિત્ર વાંચવાને કોણ આતુર
નહીં હોય ? અને એથી લાભ કોને ન થાય ? તો શાંભલીએ સાવધાનતાથી.

જન્મ અને વંશ.

નવસારી જે પારસીઓની ધાત્રી વસ્તિવાલું શહેર છે, તેમાં અ-
યોરનાન દોરડીનું વંશ સારૂ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. જેના પુર્વજો
મોગલાધ શહાનશાહોના વખતમાં રાજ્યસેવા રૂડી ખજવાથી
સારાં માનખેતાખ પામ્યા હતા. તથા સારી જગીર પણ તેમને પ્રાપ્ત
થઈ હતી. જે ખાનદાન આજે પણ સારા વિચાર ધરાવનાર તથા

માન આખરવાણું ગણાય છે. તે ખાનદાનમાં આ આપણા વીર-
પુરૂષનો જન્મ છે. મુંબઈ નગર જે આજે હિંદમાં તેના ભવ્ય
દેખાવ, વ્યાપારિક ચપલતા અને પંચરંગી જનમંડલના આનંદ-
મય સમૂહને માટે પ્રથમ પદ્ધિ ધરાવે છે, તે આપણા આ વીર પુરૂ-
ષનું જન્મસ્થાન છે એ સંવત ૧૮૮૧ તથા શાળિવાહન શાકે ૧૭૪૭
ના શ્રાવણ વદી ૭ ને વાર રવી પારસી શન ૧૧૪૪ શહેરીઆર
મહીનો તથા ઇ. સ. ૧૮૨૫ ના સપ્ટેમ્બરની તારીખ ૪ થીના રા-
ત્રીના આઠ વાગ્યા ઉપર ચાર મીનીટનો સમયે એ પુરૂ-
ષનો જન્મ સમય છે. ધન્ય છે આ સ્થલ અને સમયને. ભાગ્ય-
શાલી તે પિતાજી નવરોજી, અને સદ્ભાગ્ય સદ્ગુણી માતૃશ્રી
માણેકબાઈનાં, કે જેઓએ આવા અમુલ્ય રત્નને જન્મ આપ્યો.
નામ પણ જોશીઓએ રૂડુંજ આપ્યું કે જેણે નામ પ્રમાણે સાર્થક
કર્યું. દાદાભાઈ જે હિંદનો દાદો એ ઉપનામે જગત્ વિખ્યાતિને
પામ્યો.*

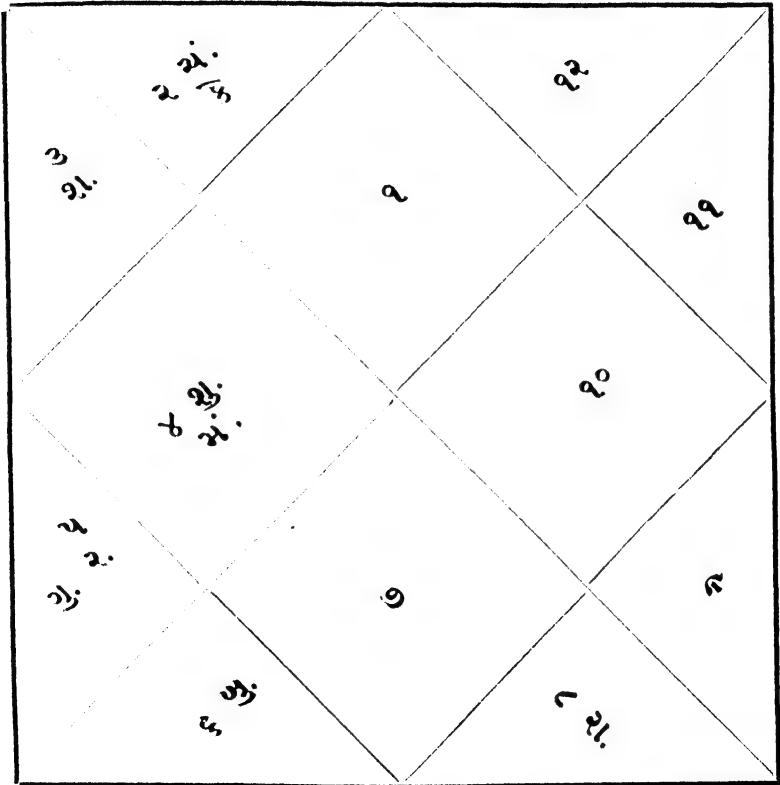
શિક્ષણ.

માતૃપિતાના પ્રેમમાં દાદી ઉછરતો હતો, પણ પિતાનું સુખ
લાંબો સમય સુધી ચાલુ રહ્યું નહીં. ચાર વર્ષનું આયુષ્ય પુરું થ-
તાંમાં તેમના પિતાનો કાળ થયો અને આ નાની ઉમરના, ખાપ વિનાના
થયલા આપણા દાદીનું શિક્ષણ આપવાની સઘળી જોખમદારી તે-
મના માતૃશ્રી ખાઈ માણેકબાઈ પર રહી. કુંભળું ઝાડ જેમ વાળ્યું

* તે સમયે ખચકમાં ગ્રહોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી.

હોય તેમ વળે, એ માણુકખાઈ સારી રીતે જાણતાં હતાં. તેથી ઘરના શિક્ષણની મર્યાદા એવી રીતે તેઓએ રાખી હતી કે, તેથી જ્યારે

જન્મ કુંડલી

આ ગ્રહનું કળ જોશીઓએ કહેતાં કહ્યું હતું કે આ પુત્ર પ્રતાપિ નીકલશે, અને કુલનો ઉત્કર્ષ કરશે.

દાદીએ શાળામાં પ્રવેશ કીધો, ત્યારે શિક્ષકે શીખાવેલો પાઠ અડ-
પથી ધારણ કરી શકતા હતો. એટલુંજ નહિ પણ ચાલચલગત
પણ સભ્યતાની પ્રથમથીજ જ્ઞેવામાં આવતી હતી. એ રીતે ગુજ-
રાતી ભાષાનો કેટલોક અભ્યાસ કીધા પછી, એલડીન્સ્ટન ઈનસ્ટીટ્યુ-
શનમાં પ્રવેશ કીધો. જ્યાં તેમનો અભ્યાસ કરવાની ખંત, સાધારણ
જ્ઞેનારને પણ અચરત કરતી હતી. કેમ કે સઘળા છોકરાઓમાં
પહેલાં આવવું એ એમનો સદાનો વિચાર સખલ અને સદ્રઢ હતો.
આવી રીતે મનની કેળવણી મેળવવામાં પોતાનો સમય ગાળવા
સાથે શારીરિક સંપત્તિનું સંપાદન કરવામાં અર્થાત્ કસરત, ગીલી-
દંડા વગેરેની રમતોમાં પણ સારૂ લક્ષ દાદીએ આપેલું જણાય છે.

આ સમયે અંગ્રેજી શીખનારાઓની સંખ્યા થોડી હતી, તોપણ
તેની ચંચળતા, ખંત તથા અભ્યાસ સાથે લેખતાં દાદીને
“દર્શનીય છોકરો” (Exhibition boy) એમ તેના શિક્ષકે કહેતા
હતા. એક વખતે સરકારી અંગ્રેજી નીશાળમાં, બીજા એક છોકરો મોઢે
ગણવાના હિશાબમાં ઇનામ લઈ ગયો, તેથી આપણા દાદીને ધણું લાગ્યું,
કેમકે તે જાણતો કે મારો અભ્યાસ જોઈએ તેવો થયો નથી; તેથી
જ્યારે જાહેર ઇનામનો મીલાવડો થયો ત્યારે ચપલ દાદી આગળ આવ્યો
અને પહેલું ઇનામ મેળવ્યું. મીસ પોસ્ટને “પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન”
નામના પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “આગળ પડતું કપાળ અને
નાની ચળકતી આંખવાળા એક પારસી છોકરાએ ખાસ કરી અમારું
ધ્યાન ખેંચ્યું. જ્યારે વર્ગમાં કાંઈ પ્રશ્ન પુછવામાં આવતો ત્યારે
તે એક પગ આગળ રાખી, ભવાં ચઢાવી અને શિક્ષક તરફ આંગળી
ઉંચી કરી, સુપકીથી પણ અડકી પોતાની ખાસ શાંતીએ ઉત્તર

આપતો. તે નાના છોકરાનો બીજીથી આગળ પડવાનોજ વિચારજ મુખ્ય હતો. તેના મન શક્તિઓ તેને ઉમદા ફળો આપવાને પુરતી દેખાતી હતી.” આવી રીતનો શિક્ષકને મગફર કરે એવી રીતે શાળાનો અભ્યાસ ૧૮ વરસ સુધી કરીધો. એલફ્રાન્સ્ટન ઇનસ્ટીટ્યુશનના કાલેજ વિભાગમાં મીં દાદાભાઈ અર્થશાસ્ત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાન, અને અંકશાસ્ત્રમાં પહેલા ગણાતા હતા. ઇનામો મેલવવા એતો એમના મનમાં કંઈ મોટી વાત નહીં હતી.

ઈ. સ. ૧૮૪૫માં સર અક્સીન પેરી જેઓ મુંબઈની અદાલતના પહેલા જડજ હતા અને જોડાઓકે એજ્યુકેશનના પ્રમુખ હતા તેઓએ દેશીઓને કેળવણી આપવાના વિચારે મીં દાદાભાઈને ખાસીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા ઇંગ્લાંડમાં મોકલવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી અને તેના ખર્ચનો અરધો ભાગ પોતે આપવા ઉત્સાહિત થયા. તેમ પેહલા સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખારોનેટ તથા બીજા રોડીઆઓને સરપેરીએ સુચવ્યું: પણ ઇંગ્લાંડ જવાથી દેશીઓ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલી ન્તય એવી ધાસ્તીથી એ વિચાર માંડીવાલવામાં આવ્યો હતો.

લોકસેવા.

આ રીતે કાલેજની અંદર અભ્યાસ કરી ઇં સં ૧૮૪૭ મે વરસે, મીં દાદાભાઈ એક શિક્ષક તરીકે ખહાર પડ્યા. તેમાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાથે કામ કરતા શિક્ષકોના ઘણા ઉંચા મતને પાત્ર તેવો થયા. એસીસટન્ટ પ્રોફેસર બાલ ગંગાધર શાસ્ત્રીના તેઓ ખાસ માનીતા હતા. ઇં સં ૧૮૫૧ માં કોલેજમાં અંકવિદ્યાના

મેથેમેટીકસના પ્રોફેસરની જગ્યા ખાલી પડવાથી મીં દાદાભાઈને તે આપવામાં આવી અને આ પ્રમાણે તેઓ હિંદુસ્થાનમાં પહેલાં પ્રોફેસર થવાનું માન પામ્યા. ત્યાં પણ કામ તેઓ ખરી ખંતથી કરતા હતા. જેથી “બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન”નો ઇં સં ૧૮૫૨-૩ ૧૮૫૩-૪ નો રીપોર્ટ જે બહાર પડ્યો છે તેમાં લાયક ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે વિદ્યા શિખવા અને શિખવવામાંજ મીં દાદાભાઈ પોતાનો સમય કાઢતા તેવું ન હતું. પણ ઇ. સ. ૧૮૪૫ થી તેઓએ જાહેર સેવા કરવાનો આરંભ કરી લીધો હતો. જે કંઈ તેઓ કરતા, તે ખંતથી તથા છેવટ સુધી લઈ જવાની કાળજીથી ખરાબર કરતા. એથી જે કંઈ કામ તેઓ ઉપાડતા તે નરમાસ, ડાહ્યપણ, અનુભવ અને ખંતથી કરતા. જેથી લોકની મદદ મળતા વિલંબ લાગતો નહિ. તે સમયમાં જે જે જાહેર મંડળો થતાં તેમાં તે અગ્રેસર હતા. એમના શ્રમથી કેટલાક લોકોપયોગિ કામો આરંભાયાં હતાં. “ધી સ્કૂલ ઓફ લીટરરી, સાયન્ડીરીક સોસાયટી,” જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, ધી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન, ધી ફ્રામવર્ક ઓફ સ્ટીટ્યુટ, રાનુમાય મજદુરશાના સોસાયટી, ઇરાની ફંડ, ધી પારસી જીમનાશીયમ, ધી વીકટોરીઆ અને ઓલમ્પટ મ્યુઝઅમ, અને સ્કૂલ ઓફ લીટરરી અને સાયન્ડીરીક સોસાયટીએ સ્થાપેલી કન્યાશાળા વગેરે હતાં. આ કન્યાશાળામાં મીં દાદાભાઈ ઘણું ધ્યાન આપતા. કેમકે તેઓ નેપોલીઅનની કેલેબ્રીની ખુબી સારી રીતે સમજતા કે દેશોદય કરવો હોય તો માતાને જ્ઞાન આપવું. આથી સ્ત્રી કેળવણી આપવા માટે તેઓ ઘણી મહેનત લેતા. આ કન્યાશાળાના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ તેઓ થયા. પોતાના સાથીઓ સાથે એવી દબમાં વર્તતા કે જેથી

ભાઈચારો સર્વમાં જળવાઈ, હસી ખુસીથી પોત પોતાનું સોંપેલું કામ સર્વ કરતા. તેઓ નેટીવ સાયન્ટિફિક સોસાયટીના પ્રમુખ હતા. તેમ ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના પણ ચાર વરસ સુધી પ્રમુખ હતા. રાનુમાય મજદયરાન સોસાયટીના બે વરસ સુધી મંત્રી હતા. તેમ “બોંબે એશોશીએશન”ની સ્થાપના કરવામાં પણ તેઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. “કેનીંગ ફ્રેલોશીપ” તેઓએ સ્થાપી હતી, તોપણ વ્યાપારના ડામડોળપણથી પાર પડી નહી. મી૦ દાદાભાઈએ પેહલા સર જમશેદજી જીજીભાઈ અને ઓનરેબલ જગન્નાથ સંકરશેઠના કીર્તિસ્થંભોનાં ખાવલાં ઉભા કરવા માટે ઘણી મેહનત લીધી હતી, તેમજ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીમાં તેઓએ ખગોળ અને પદાર્થ વિજ્ઞાન ઉપર અઢાર ભાષણો આપ્યાં હતાં, જે પાછળથી તે મંડળીના ચોપાનીઆમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમ સ્કુડંટ લીટરરી અને સાયન્ટીફિક સોસાયટીમાં પણ ઘણાંક ભાષણો તેઓએ આપ્યાં હતાં. સર જમશેદજી જીજીભાઈ “ફ્રીલોસોફીકલ ઇનસ્ટીટ્યુટ”માં ખગોળ ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. અને “રાનુમાય સોસાયટી”ના માસીક પુસ્તકમાં તેઓ લખતા હતા. “સમાચાર દર્પણમાં” “સોક્રેટીસ અને ડાયોજનીસ”ના મથાળા નીચે ઘણાંક લેખો તેઓએ લખ્યા હતા અને ૧૮૫૧ માં “રાસ્તગોફતાર” પત્ર એમને કાઢ્યું હતું. તેમાં બે વરસ સુધી અધિપતીનું કામ તેઓએ કીધું હતું. આ રીતે જાહેર ભાગ લીધા છતાં તેઓએ ફ્રેન્ચ ભાષા શીખવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

મીં દાદાભાઈ ઇંગ્લાંડમાં.

ઈં સં ૧૮૫૫ માં મીં કામાની કુંપનીએ ઇંગ્લાંડમાં પોતાની પેઢી કાઢવાનો વિચાર કીધો, ત્યારે એક ભાગીઆ તરીકે તેઓએ મીં દાદાભાઈને કબ્જલ કીધા. જોકે વેપારનો અનુભવ તેમને ન હતો, છતાં પણ મીં કામાની કુંપનીની માગણી મીં દાદાભાઈએ સ્વિકારિ; કેમકે ઇંગ્લાંડ અને ઇંડીઆ વચ્ચે વધારે સંબંધ કરવા માટે તેઓ ઉત્સુક હતા, અને સીવીલ અને મેડીકલ સરવીસ શિખવા આવનાર હિંદુનિવાસિ માટે એક સ્થળ નિયત કરવા આ સંધિનો લાભ લઈ તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા. ત્યાંની ઠંડી હવાએ મીં દાદાભાઈને વધારે ચંચળ કીધા, અને મીં બ્રાઈટ, ફ્રેસેટ, ગ્લેડસ્ટન જેવા દેશભક્તોના સહવાસથી તેમની દ્રષ્ટિ વિશેષ વિશાળ થઈ. એક ઇલાકાની રાજ્યનિતિ માટે આગળ તેઓ મથતા હતા, તે હવે સામરાજ્ય માટે કમર કસવા લાગ્યા. ઇંગ્લાંડમાં પેહલા આવી, ત્યાંની મંડલીઓમાં ભાષણો વગેરે આપી હિંદુસ્થાન સંબંધી સવાલોની ચર્ચા અંગ્રેજ પ્રજામાં ચાલુ કીધી. તેમ મુખ્યના કેટલાક ગ્રહસ્થોને તેમના છોકરાઓને ઇંગ્લાંડ અભ્યાસ કરવા સારૂ મોકળવા સમજાવ્યા. જેઓ ઇંગ્લાંડ તે સમય ઉપર ગયા, તેમની દેખરેખ રાખવાનું કામ પોતાને માથે લીધું. આ રીતે કેટલાક દેશીઓ ઇંગ્લાંડમાં ભણવા માટે કે કમાવા માટે જતા તેમને ઘણી સગવડ થઈ અને જેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા છે તેઓ હજી સુધી પણ મીં દાદાભાઈની પરેણાગત માટે વખાણ કરે છે. વેપારી તરીકે પણ તેઓની પ્રમાણીકતા લોક પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એક મિત્રની પહેડીને ખચાવતાં મેસર્સ દાદાભાઈ નવરોજીની કુંને ત્રણ લાખ રૂપી-

આનું નુકશાન લાગ્યું. તેમ મુંબઈમાં કેટલીક પહેડીઓ પડી ભાંગ-
 વાથી મેસર્સ દાદાભાઈ નવરોજીની કુંની પહેડીને નુકશાન લાગવાથી
 તે પહેડી પડી ભાંગી, પણ એથી એની કંઈ આંટ ઓછી થઈ નહિ. કેમકે
 આ ગુચવણમાંથી થોડાક અડવાડીયામાં તેના માગનારાઓએ મીં
 દાદાભાઈને મોકલા કીધા અને લીકવીડેશનમાં તેમને રાખી મદદ
 કીધી. કેટલાક મિત્રોએ નાણાની મદદ આપી, પાછો વેપાર ચલાવવાની
 ગોઠવણ કરી આપી. આ વખતે મુંબઈમાં તેમને માટે ઘણી દીળશોજી
 દેખાડવામાં આવતી હતી. તેમની આંટ એવી હતી કે, એક ઇન્ડિઅન
 બેંક જે હુંડી મેસર્સ દાદાભાઈ નવરોજીની કું પગાર કરવા તૈયાર
 હોય: છતાં આપતા ન હતા, તે માટે “ટાઈમ્સ”માં ચર્ચા ચલાવી.
 આથી બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડનાં ગવરનરે પોતાની હાશીસમાં મીં દાદા-
 ભાઈને ખોલાવી. તેમની તકરારની સત્યતા તથા સખળતા માટે મુખા-
 રકખાદી આપી હતી. આ રીતે વેપારમાં ચિત્ત રાખતાં છતાં તેઓ
 જેમ ખીજાઓ વિદ્યાબધિર થાય છે, તેવા થયા ન હતા; કેમકે
 ઇંગ્લાંડમાં તેઓ ઘણીક મંડળીમાં સભાસદ હતા. “લીવરપુલ
 લીટરરી અને શીલોસોફીક સોસાયટી” “ધી ફાઇલોમેટીક સોસાયટી”,
 અને “લીવરપુલ એથીનીઅમની ફ્રાંસીસ ફોર્ટ”ને “સપલાઈ
 એશોશીએશન ઓફ મેનચેસ્ટર” “રાયલ ઇનસ્ટીટ્યુશન,” “રાયલ
 એશીઆટીક સોસાયટી ઓફ ગ્રેટબ્રીટન અને આયર્લેન્ડ” “ઈથનોલોજી
 કલ અને અન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટી,” “સોસાયટી ઓફ આર્ટ્સ”
 “નેશનલ ઇનડિઅન એશોશીએશન” ઇત્યાદિના તેઓ ભાગ લેનારા
 સભાસદ હતા. “લન્ડન ઇનડિઅન સોસાયટી”ના તેઓ પ્રમુખ હતા.

“ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એશિયન”ના તેઓ મંત્રી હતા “લન્ડન યુનીવરસીટી કોલેજ”માં ગુજરાતીના તેઓ પ્રોફેસર હતા અને સેન્ટના એક સભાસદ હતા. કવીન ઇન્સ્ટિટ્યુટ કંપનીના ડીરેક્ટર અને ૧૮૬૨ ના સંગ્રહસ્થાનના જુમેદાર હતા. તેમ “મારકવીસ ઓફ ડેલોઈર્સ બોર્ડ”ના સ્થાપનાર હતા. મેથન તરીકે તેમને ઘણું માન મળતું હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં લોર્ડ સ્ટેનલી તે વખતે હિંદુસ્થાનનો પ્રધાન હતો, જેની સાથે મીંઠ દાદાભાઈએ પત્રવ્યવહાર કીધો હતો. સીવીલ સરવીસની ઉમર ઓછી કરવાથી આ પત્ર વ્યવહારનો જન્મ થયો હતો. જેનું પરિણામ એ આંધ્રું કે, ઇન્ડિયા ઓફીસ એવી કણ્ડાત આપી કે, હવે પછી સીવીલ સરવીસના યાદદાઓમાં આગળથી પ્રસિદ્ધ કીધા વિના ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. ૧૮૬૦ માં મેંચેસ્ટરમાં “૩ પુરવાણી” ઉપર તેઓએ એક ભાષણ આપ્યું હતું, જે લોકપ્રિય થયું હતું અને તે દીવસના વર્તમાનપત્રોએ તેમની ઘણી સ્તુતિ કીધી હતી. ૧૮૬૧ માં પારસી રીતભાત અને ધર્મ માટે કેટલાક ભાષણો એમણે લંડનમાં કીધાં હતાં અને મીંઠ મનચેરજી ઘેરોમજી કોલાને ડોક્ટરની ડીગ્રી અપાવવા માટે તેઓ ઘણા મથ્યા હતા. ૧૮૬૫ માં “લન્ડન ઇન્ડિઅન સોસાયટી”માં સીવીલ સરવીસના કાયદા માટે તેઓએ ભાષણ આપ્યાં હતાં અને લડત ચલાવી હતી. જેનું પરિણામ એ આંધ્રું કે સંસ્કૃત અને આરબી ભાષાઓની માર્કો જે ઓછી કીધી હતી તેને પહેલાં જેટલીજ રાખવી પડી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં “ઇન્ડિયો-લોજીકલ સોસાયટી”માં “એશિયા અને યુરોપના લોકો” એ વિષય ઉપર એમણે ભાષણ આપ્યું હતું. મીંઠ ક્રાફ્ટ, તે મંડળીના પ્રમુખે

એશીયાનિવાસી લોક માટે જે કહ્યું હતું, તે નાપાયદાર છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે તેમનો પ્રયાસ હતો, જે ઘણું દરજે પાર પડ્યો. મી૦ દાદાભાઈનો પછીનો ઘણો વખત “ઇષ્ટ ઇન્ડિયા એશોશીએશન”ની આગળ ભાષણો આપવામાં ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં “ઇંગ્લાંડની હિંદુસ્થાન પ્રત્યેની ફરજ” “માહીસુર”, “સીવીલ સરવીસમાં હિંદુનિવાસીઓને દાખલ કરવા માટે મેમોરીઅલ અને એડ્રેસ”, “એપીશીનીઅન લાઇનના ખર્ચ માટે વાંધો, વગેરે વાંચ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં મુંબઈ ઇલાકાના લંડનમાં રહેનારાઓ તરફથી મેમોરીઅલ અને સર સ્ટેફર્ડ નોર્ટ કોટ સાથે “સ્ત્રીશાળા” (Female Normal School) ખીસ માર્ષેન્ટરની રીત પ્રમાણે સ્થાપવા પત્રવ્યવહાર કીધો હતો. “હિંદુનિવાસીઓને સીવીલ સરવીસમાં દાખલ કરવા માટેના ભાષણ” સંખંધિ સર સ્ટેફર્ડ નોર્ટકોટના પારલિયમેન્ટમાં કરેલાં ભાષણનો ઉત્તર, લોર્ડ વીલીઅમ હેનો “માહીસુર” સંખંધિ પ્રત્યુત્તર, “ઇન્ડિઅન એશોશીએશનની ફરજ” અને “હિંદુસ્થાનના નેહરકામો” ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં. આ રીતે વેપાર કરતા છતાં પણ તેઓ દેશ સેવામાં મગ્યા રહ્યા હતા. તેઓએ સમયનો વિભાગ એવી રીતે પાડ્યો હતો, કે જેથી આટલા વિચિત્ર કામો ખંતથી પાર પાડવા તેઓ અમર્થ થયા હતા. આથી જેમ ઇંગ્લાંડમાં તેમની પ્રસિદ્ધિ થઈ તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ ચારે કોર એમનો જશ ગવાયો, અને મી૦ દાદાભાઈનું નામ આખાજગદ સર્વને પ્રિય થયું, અને તેઓ પોતાના પ્રિય પુત્રને એક વખત સહવાસ કરવા ઉત્સુક હોવાથી મી૦ દાદાભાઈ ઇ. ૧૮૬૯ માં ઇંગ્લાંડ છોડી હિંદુસ્થાન આવવા નીકળ્યા.

મીં દાદાભાઈ હિંદુસ્થાનમાં

જેનો પ્રતાપ વિદેશમાં આટલો હતો, તો સ્વદેશમાં કંઈ ઓછો હોય! ઇં સં ૧૮૬૯માં મીં દાદાભાઈ મુંબઈ ઉતર્યા ત્યારે મુંબઈ નિવાસીઓએ કૃતજ્ઞતા જણાવવા માટે ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એક ગંતવર સભા ભરી, તેમનો યશ ગાઈ, એક તેમની છપી, રૂપિયાની રકમની ચેલી અને એક માનપત્ર ભેટ કીધું. જે દ્રવ્યનો લાભ એમને થયો, તે તેવાજ સારા કામમાં વાપરવામાં આવ્યો છે, એમ તેમણે જુદી જુદી પાખતોમાં કરેલા ખરચ ઉપરથી જણાય છે. પણ સર્વથી તેમનું મોટું એક કામ સ્મરણીય હતું. હિંદુસ્થાન અને ચીન એ આ સૃષ્ટિમાં ઘણા વસ્તીવાળા દેશો છે. ચીનામાં સ્વતંત્રતા છે, તેથી ત્યાં, વસ્તીનો ખોજ ઘણો જણાતો નથી. પણ હિંદુસ્થાન એશીઆના મધ્યમાં આવવાથી તેના ઉપર અનેક રાજ્યચક્રો ફરી ગયાં છે, તેથી વિદેશી પરધર્મી રાજ્યને લીધે જેવી ભ્રષ્ટ્ર એ તેવી જનસમુહની સંભાળ લેવાતી નથી. આમ ખળીઆના ખે ભાગ, તે પ્રમાણે થવાથી, જનસમુહના યોગક્ષેમ માટે કાળજી રાખનાર કોણ છે ? તેઓ કાયદાની લડત કરી જાણતા નથી. કેમકે એ શૈલિનું તેમને જ્ઞાન નથી. માટે જે દુઃખો પડે છે તે સહનશીલ થઈ ખમે છે. ખીજ દેશોની પ્રજા પેઠે તોફાન, દંગો કરવામાં સ્વઅર્ચિ દેખાડતી નથી, પણ દૈવનો ખનાવ છે, એમ જાણી ખમ્યાં જાય છે. એમ તેઓ જીખમરે પણ સહન કરે છે, પરંતુ અન્યાય કરવામાં હલકું લેખે છે. આવી સ્થિતિ આ પ્રાસાદિક ભરતખંડની પ્રજાની હોવાથી, તેઓનું દુઃખ દેખી મીં દાદાભાઈ જેવા દેશ

હિતેચ્છુનું મન ખળે તેમાં નવાઈ નથી. આ વિચારે, તેના સંખંધિ સઘળી ખોળ કરવામાંડી, અને એનું પરિણામ એ આઠ્યું કે “ધિ ખોમ્મે ખ્રેચ ઓફધી ઇસ્ટ ઇંડીયા એસોશીએશન”માં કેટલાક ભાષણો આપ્યાં. જેઓએ તે ભાષણો વાચ્યાં છે, તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે “હિંદુસ્થાનની ગરીબાઈ” એ વિષયનો એમણે કેટલો અભ્યાસ કર્યો છે. આમ લખીનેજ તેઓ વચનચૂર ન થયાં, પણ તેનું નિવારણ કરવા માટે “ઇંડીયા ઓશીસ” સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. જેથી ઇંગ્લાંડમાં એ વાત ચર્ચાવા લાગી, અને કેટલાક ઇંગ્લેન્ડે આ કામમાં દીલસોજી રાખવા લાગ્યા. અહો ! અઠ્ઠાવીસ કરોડની વસ્તી જેની વાર્ષિક આવક ખે પાઈંડની પણ નથી, એવા નિર્ધન દેશની વિસ્તીર્ણ પ્રજાનું દુઃખ નિવારણ કરવા મીઠા દાદાભાઈએ કમર કસી, તો એથી શું સરળતા થાય છે ? અરે ? જ્યારે ખીજા એવા અનેક દાદાભાઈઓ થશે, ત્યારેજ આ સાત્ત્વિક પ્રજાને ખરો ન્યાય મળશે, અને સ્વસ્થાને પ્રતિષ્ઠિત થશે. તે દહાડો અહો દૈવ ? ક્યારે આવશે ? પછી “હિંદુસ્થાનની હાલત” એ વિષય ઉપર ગોંડલના ઠાકોર સાહેબે જે સભા ખોલાવી હતી, તેમાં એક ભાષણ આપ્યું. તેમજ ગવરનર જનરલ ખીલ્ઓફ ઇંડીઆના સીવીલ સરવીસની પેટા કલમ માટે નોંધ લીધી અને તે સંખંધિ ઇસ્ટ ઇંડીઆ એસોશીએશન સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમજ “ખોમખે કોટન એક્ટ” સંખંધી ચર્ચા ચલાવી જેથી તે કાયદો રદ થયો. સંવત ૧૮૭૦ માં “હિંદુસ્થાનની ગરબી” એ વિષય ઉપર એક નોંધપત્ર લખ્યું. અને ૧૮૭૧ માં “હિંદુસ્થાનનો વ્યાપાર” અને “હિંદુસ્થાનની

નાણાં સંબંધી વ્યવસ્થા” એ વિષય ઉપર લેખ લખ્યા. ૧૮૭૨ માં મ્યુનીશીપાલીટીમાં સુધારો કરવા માટે મીં દાદાભાઈએ ખંતથી ભાગ લીધો હતો.

આ સમયની વચમાં તેઓએ ઇંડીઆ આશીસમાં સર સ્ટેફર્ડ નોર્ટકોટ અને મીં ગ્રાંટ ઉફ સાથે સીવીલ સરવીસ સંબંધી પત્ર વ્યવહાર કીધો હતો. જેનું પરિણામ એ આબુ કું “સ્ટેચુરી સીવીલ સરવીસ” હૈયાતમાં આવી હતી અને હવે જે થોડું થોડું કામ કરવા લાગી છે.

અને ૧૮૭૩માં “પારલામેંટરી સીલેક્ટ કમીટી” આગલ એ-મને સાક્ષી આપી હતી.

આ કમીટી મીં દાદાભાઈની મહેનત તથા ઇસ્ટ ઇંડીઆ એશો-શીએશનની મદદથી થયલી હતી. આ કમીટીથી કંઈ દળદર જાય તેવું ન હતું, તોપણ જે ખખરો એ કમીટીએ મેળવી, તેથી કેટલાક ન્યાયી ઇંત્રેજોનું ધ્યાન હિંદુસ્થાનના સવાલો તરફ ધણું ખેંચાયું હતું. જેથી મીં ફોસેટ જેવા અંત્રેજોએ આ કામમાં દીલસોજી દેખાડી હતી. “મેંખર ઓફ હિંદુસ્થાન”ની પીઠ પાછળ મીં દાદાભાઈ તથા મીં નવરોજ ફરદુનજી વગેરે ગ્રહસ્થો હતા. મીં ફોરોટના કામની કદર દેશીઓએ લીધી છે અને એક સભા કરી તેમના નામ સદા સ્મરણીય કીધાં છે.

પારલામેંટરીખલુખકમાં એમની જે મૂચનાઓ લેવામાં આવી ન હતી, અને “પાવર્ટી ઓફ ઇંડીઆ” હિંદુસ્થાનની ગરીબાઈની વીરોધ શોધ કરતાં જે જણાયું હતું તે માટે એક ન્યાયથી

આભરિત, અને ખરા આંકડાઓ સાથે “condition of India” “હિંદુસ્થાનની હાલત” એ ઉપર લેખ કીધો. તેમાં “સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ” સાથે થયેલો પત્રવ્યવહાર છે. એમાં જે નિર્ણિત કીધું છે તેને હિંદુસ્થાનનો પ્રધાન રદ કરી શક્યો નથી. આ ગ્રંથ ઘણી કુશળતાથી લખાયો છે, જે સ્ટેટીશન મીં ગાફીન કે ઇકોનોમીસ્ટ મીં જ્ઞેશન જેવાને પણ શોભા આપે તેવો છે. તેનો કંઈક સાર આ પ્રમાણે છે:—

દેશનો વહીવટ ચલાવવા માટે જે “ફોરને એજન્સી” રાખવામાં આવી છે, તે એટલી ખર્ચી ખોળદાર છે, કે જે ખરચાણ વહીવટ ચાલુ રહેવો ઘણો અશક્ય છે, કેમકે તે સહન ન થઈ શકે તેવો છે. જમીનની અનેક પ્રકારની પેદાશો, ખાણો, અને લાવલઈ જવાના સાધનો ઇત્યાદિ અનેક સાધનોથી જે પેદાશ થાય છે, તેની માણસ દીઠ રૂપીઆ વીસ કરતાં વધારે સરાસરી આવતી નથી. આ રીતે મૃદ્ધિમાં ઔથી ગરીબ દેશ હિંદુસ્થાન છે, તો તેના રાજ્ય વહીવટ માટે વાર્ષિક એંસી કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થાય છે, જેમાંના અડધા ખહાર હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં માણસ દીઠ ૩૫૦ રૂપીઆથી ઉપર વાર્ષિક આવકની સરાસરી આવે છે. જે કંઈ કર આપવો પડે છે તે પાછો તેઓનાજ ફાયદા માટે ફરે છે. એક રૂપમાંથી ખીજ રૂપે તેમને મળે છે, તથા ઇંગ્લાંડનો પૈસો ઇંગ્લાંડમાંજ રહે છે, ખહાર જતો નથી. લોન્સની ખરીદીમાં જે ન્ય છે, તેપણ વ્યાજ સાથે પાછા મળે છે, માટે દેશને સંધન કરવાનું તે એક સાધનજ છે. આ રીતે જીલ્લે ગરીબ છે, તેપણ હિંદુસ્થાનના કર ભરનારાઓને પોતાની પેદાશથી ખમણી રીતે કર આપવો પડે છે.

વલી તેમાં તેમણે એવું પણ સીદ્ધ કર્યું કે, જ્યારે ઇંગ્લાંડ દસ અ-
પજ રૂપીઆની આવક ઉપર ખ્રીટીય ખજાનામાં એંસી કરોડ કે એક
અપજ રૂપીઆ આપે, જે પાછા લોકનાજ ઘરમાં પાછા જાય છે, તો
હિંદુસ્થાનમાં ચાર અપજ રૂપાયાની પેદાશ ઉપર એંસી કરોડનો ખોજો
નાખવો તે જેમ પ્રજાનો માણુ લેનાર છે તેમ સુધરેલી પ્રજામાં
એવો રાજ્યવહિવટ કર્તાની કીર્તિને એખ આપનાર છે. માટે
આવક જેટલો ખરચ રાખી, ખરચાણુ રાજ્યવહિવટ કરવાની રીતી
ફેરવી નાખવી. અને સીવીલ સરવીસની પરીક્ષા જેમ ઇંગ્લાંડમાં
લેવાય છે, તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ લેવી જોઈએ. કારણકે જે
દેશમાં તેઓને વહિવટ કરવો છે, તેનાથી છ હજાર માઈલ દુર
ઇંગ્લાંડમાં પરીક્ષા રાખવાથી, દેશીઓને મોટો ગેરલાભ થાય છે. માટે
ગરીબ હિંદુસ્થાનની દાદલખ તેને ન્યાય આપવો એ ખ્રીટીય પ્રજાનું
ભુખણુ છે. ઇત્યાદી ઘણું લખ્યું હતું. આ લેખ ત્યાંના કેટલાક ન્યાયિ
અંગ્રેજોને ગમ્યો હતો અને મીં દાદાભાઈના વિચારોનો સ્વિકાર
કીધો હતો. ખુદ હિંદુસ્થાનની સરકારે પણ એ વાત સ્વિકારી
છે. કેમકે ૧૮૮૨-૩ ના શીનેનસીઅલ સ્ટેટમેંટ માં સર એલવન
એચંગે જાહેર કીધું હતું કે “દેશની વાર્ષિક આવક માણસ દીઠ
સતાવીશ રૂપીઆથી વધારે નથી.” આ વાત મીં દાદાભાઈએ કેટ-
લાક વરસોની આગળ કહી હતી, તો દસ વરસે હિંદુસ્થાનની
સરકારની આંખ ઉઘડી અને તેની અધિકારિક નોંધ લીધી. જો
મીં દાદાભાઈની સૂચનાનો અમલ થાય તો ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્થાન
એ જે દેશને લાભ થાય. એ દિવસ કયાં છે?

આ શીવાય ખીજાં કેટલાંક પરચુટન જાહેર કામો એમને આ સમયે કીધાં છે, તેનો વિસ્તાર કરવા ધારતા નથી.

આ રીતે મીંદાદાભાઈનો સમય જાહેર કામોમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે જતો હતો. તેમાં સર્વમાં દ્રષ્ટિવિશાલતા, સહિષ્ણુતા, અને સરલતા સત્યતા સાથે કાર્યતત્પરતા કરવાના અભ્યાસે સર્વ કાર્યોમાં જોઈએ તેવી સગવડતા કરી આપી હતી. જે મંડળમાં મીંદાદાભાઈનો સહવાસ થતો, તેમાં પોતાની સંનિધિનું મેસમેરીઝમ અનુયાયિઓને સહજ થતું હતું. પારકાને માન આપવામાં પોતાનું માન થયલું મીંદાદાભાઈ સમજતા, તેથી સર્વ સાથે તેમનો સહજ ભાઈ-આરો ખન્યો રહેતો હતો. આ રીતે મનશક્તિના ખજાને મીંદાદાભાઈ પ્રજાના અગ્રેસર થયા હતા. તેઓએ જે કશું હતું તેને સફલ કરવા માટે જ જાણે પ્રેરણા થઈ હોયની શું? તેમ હિંદુસ્થાનના એક મહાટા રાજ્યે, આમાત્યપદમાં અભિષેક કરવાની ઇચ્છા જણાવી. જેથી તેઓના હાથમાં હથીઆર આવવે, ધારેલું કરતાં વિકાસ લાગે નહિ. વરોડરાના ગાયકવાડ મહારાજાએ ઘણા આગ્રહથી મીંદાદાભાઈને પ્રધાન પદ સ્વિકારવા આમંત્રણ કીધું, જેનો પરિગ્રહ કરી મીંદાદાભાઈ વડોદરે ગયા.

વડોદરાનું પ્રધાનપદ.

વરોડરાનું રાજ્ય આ સમયે ખટપટોથી ભરપૂર હતું. તેથી મીંદાદાભાઈ જેવા ગ્રહસ્થ પ્રધાનપદને પામે તો અંધેર ઝાંઝું થવાનો સંભવ છે એમ જાણી, લોકો પણ મીંદાદાભાઈની આ નેમણુંકથી પ્રસન્ન થયા હતા. તેઓની રાજ્યનિતિનો મુદ્રાલેખ એ હતો કે, સર-

હતા અને સત્યતા. રાજ્યખંધારણ કે રાજ્યો લોકના ભલા માટે છે. પ્રજા રાજ માટે નથી. માટે રાજ્યની આપાદાની પ્રજાના સુખ અને વૃદ્ધિમાં છે. આમ તેઓનો વિચાર હોતો. તેથી લોકો ધારતા હતા કે મીં દાદાભાઈ પ્રધાન થયાથી, વરોદરાના રાજ્યમાં લાભકારક ફેરફાર થવાનો વખત પાસે આવેલો છે. તેઓએ પ્રથમ નજરાણાની રીતી ખંધ કરવા પ્રયત્ન કરીધો, કેમકે એથી ન્યાય વેચાતો હતો. તેમજ કર લેનાર ખાતુ, દ્રવ્યખાતુ, લશકરખાતુ, દીવાની અને ફોજદારી, ન્યાયખાતુ, ગામખાતુ, વગરેમાં ઘણાક સુધારા કરવાના હતા. પણ સારા કામને સો વિધન, તેમ મીં દાદાભાઈ ખટપટી દરખાશોથી વીંટલાયલા હતા. તેથી જેણે જાણ્યું તેણે તેણે કરી શક્યા ન હતા. સર ખાર્ડેલ શીઅરે જે પત્ર લખ્યો છે તેથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આથી દરખાશમાં કુટ પડવાથી તેઓ એ દરખાશની ખટપટો કરવા લાગ્યા અને પોતાના પક્ષમાં કરનલ ફેર ને લીધો. કાચાકાનના કરનલ ફેરએ હડત ચલાવી. તેમાં એક વખત મુંખઈની સરકારે મીં દાદાભાઈ દીવાનની જગ્યાને લાયક નથી એમ, કહ્યા છતાં પણ કરનલ ફેરની ચીતભાત કાયદાસર નથી, એમ પછી લખવાની ફરજ પડી હતી. કેમ કે ૧૫મી અપ્રેલ ૧૮૭૫માં સેક્રટરી ઓફ સ્ટેટને જે ડીસપેચ મોકલવામાં આવ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે “In his communication with the Gaekwar and with Mr. Dadabhoj Novroji the minister whom the Gaekwar has selected, Col. Phayre was wanting in consideration.” લોર્ડ સેલીસબરીએ પણ લખ્યું હતું કે “Col. Phayre's

chracter was little fitted for the delicate duties * * * and his departure from the orders he had received was too serious to be overlooked."

આથી રેસીડેન્ટને ત્યાંથી ખીસેડવામાં આવ્યો. દેશી રાજ્યમાં આ ખનાવ અસાધારણ હતો. એક દેશી દીવાનમાટે અંગ્રેજી અમલદારને ખીસેડવો અને તે વળી લોર્ડ નોર્થબ્રુક જેવા વાઈસરાયના અમલમાં તેની અસાધારણતા માટે અસંભાવના કોને હોય? કેમકે એવા ખનાવો ઘણાજ ક્વચિત થયલા છે. આથી સ્વનિષ્ઠતાનો ગુણ મીંઠ દાદાભાઈમાં ઝળકી રહેલો હતો. દરબારીઓના ભવાંથી કે કપટીઓના કાલાવાલાની તેઓ ડરતા નહીં તેમ ડગાતા નહીં, પણ લોકના ભલાં માટે પ્રયત્ન કરતા. તેમાં એ વાદળ એમના ઉપર ચડી આવ્યું. આ કળઆથી ખરોડાખલુ પુકનો ઉત્તર દાદાભાઈએ આપ્યો.

એમના એ ઉત્તરને પુષ્ટિ રેસીડેન્ટ સર લુઈએ આપી હતી. જેને વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા. તેઓએ એક મીનીટ લખી કે:—

"Until purged by the administration of Mr. Dadabhai the criminal and civil administration of justice was notoriously venal and corrupt."

તેમ હિંદુસ્થાનની સરકારે પણ ર૯મી એપ્રિલ ૧૮૭૫ માં હાંમ ડીસપેચમાં લખ્યું હતું કે "Mr. Dadabhoy Nawraji so far as wue could judge had been honestly desirous of refoing the administration."

આ રીતે દીવાન તરીકે તેમની ખાહોશી સરકારે કબુલ કીધા છતાં પણ હિંદુસ્થાનના પ્રધાને મીં દાદાભાઈનો ખચાવ ખલુ ખુકમાં દાખલ કરવા દીધો નહિ. જ્યારે કરનલ ફેરની નાપાયાદાર ખાખ-તોને તેમાં જગ્યા આપી હતી. આ રીતે તેઓને અન્યાય થયો છતાં પણ ઇન્ડિયા કોંસીલના મેંમબર્સોએ એ બાતનની કદર જાણી અને સર ઇરકીનપેરી અને સર ખારલક્ષ્મીએ પત્રો લખ્યાં. તેમાથી એક વાક્ય આપીએ છીએ જેથી તેઓનો વિચાર સહજ જણાશે:—

Sir Bartle wrote : “ it has been a matter of regret to “ both of us that you were not allowed an opportunity “ of carrying out the reforms you desired, and thus “ *making one of the most interesting experiments pos-* “ *sible in a Native State.* But you have the consolation “ of having done your best. I do not see that any “ human being could have done more under the cir- “ cumstances.”

આ રીતે પોતા ઉપર આવેલા તોફાનની યથાશક્તિ શાંતિ કરી કરનલ ફેરને ઉધાડો પાડી, મીં દાદાભાઈએ પ્રધાનપદ છોડ્યું. પરંતુ જો રેસીડેંટ વગરનો કંઈ અપરાધ ન હોત તો સર માધવરાવ જે સારી સગવડતામાં મુકાયા હતા, તેના કરતાં વધારે નહિ તો તેટલો પણ સુધારો કરી શકતે. પણ માણસ ધારેછે કંઈ અને થાયછે કંઈ. આ રીતે લેખ પરથી તપાસતાં મીં દાદાભાઈ ઉપર આ સમયની તેમની કૃતિ માટે અનેક પ્રકારના મતભેદ આલેછે, તે ખરી વાતની ખખર ન હોવાથી છે. ખાકી મીં દાદાભાઈનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ હતો—પણ પાર પડ્યો નહિ ખટપટીઆઓની ખટપટથી.

દાદાભાઈ પાછા મુંબઈમાં

૧૮૭૫ માં વડોદરાનું પ્રધાનપદ છોડી મીં દાદાભાઈ મુંબઈ આળ્યા. તેમને મુંબઈની કોરપોરેશન અને ટાઉન કૉન્સીલના મેંબર તરીકે ચુંટવામાં આળ્યા હતા, અને આ મંડળમાં તેઓએ એક વરસ સુધી કામ કીધું હતું. તેમણે કેટલાક વરસોના રહેલા સવાલોનું નિરાકરણ કીધું હતું.

તેઓ સરકારને દેખાડવા માંગતા હતા કે સરકાર પચાસ લાખ રૂપીઆ વીહારડોન ઉપર વધારે માંગે છે. પાણીની પુરવણી જે કરવામાં આવેછે તે માણસ દીક ફક્ત ચૈદ ગ્યાલન દરરોજની છે. સતર ગ્યાલન નથી, વમરે. આથી એ લુલ નીકળી જવાથી કોરપોરેશનને પચાસ લાખના થતા ખોટા ખરચમાંથી અટકાવી હતી. આ સઘલા કામો માટે તે કોરપોરેશને એક ખાસ ઉપકાર મત મેળવ્યો હતો. આ વાત એક અસાધારણ ખનાવનો નથી ૧૮૭૬ના સપ્ટેમ્બર મહીનામાં જ્યારે તેઓએ રાજનામુ આપ્યું ત્યારે ફલગીરી દેખાડી હતી. મુંબઈની કોરપોરેશને.

સન ૧૮૭૬ માં મીં દાદાભાઈએ, ખોમ્બે ખાંચ ઓફ ધી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ એશોશીએશન આગલ જે પત્રો વાંચ્યા હતા, તેમ પારલ્યામેંટની કમીટી માટે જે આંકડાઓ મેળવ્યા હતા તે ઉપરથી બે પત્રો “હિંદુસ્થાનની ગરીબાઈ” Poverty of India માટે લખ્યા હતા. અને એ પત્ર જે તકરારો ચાલી તેના ઉત્તર તેમને આપ્યા હતા. ૧૮૭૬ થી ૧૮૭૯ સુધી મીં દાદાભાઈ સર ઇન્ડીન પેરી

સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. તેમાં સીવીલ સરવીસ સંબંધિ હતું. દેશીઓને ઢંઝા ઓધાઓ મળવાનો માર્ગ કયો છે? ઇત્યાદિ. તેમ સર ડેવીડ વેડરબર્ન સાથે, પેનશન, પગારો વગેરે જે રાજ્યના નોકરોને આપવામાં આવતું હતું, તેના સંબંધિ લેખ કીધો હતો. ૧૮૮૦ માં હિંદુસ્થાનના પ્રધાનને “પંક્તિ અને હિંદુસ્થાનની પેદાશ અને ગરબી” The Production and wants of India” ઉપર પત્રવ્યવહાર કીધો હતો. તેમ The annual poverty of India, and Native thoughts on the present British policy.” આ લેખ લખ્યા હતા તેમ સન ૧૮૮૧ સુધી મીં હેડમેન સાથે હિંદુસ્થાની ખાખતો માટે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો.

સ. ૧૮૮૩માં એમને જસ્ટીસ ઓફ થી પીસ કરવામાં આવ્યા હતા. આ વરસે તેઓ કારપોરેશનમાં પાછા ભેળાયા. વચમાં “વોઈસ ઓફ ઇન્ડિયા” પત્ર કાઢ્યું. અને “એજ્યુકેશન કમિશન”ને કેળવણી ઉપર એક અગત્યની નોંધ આપી. જેમાં એમની સદાની રહેલી ચપલતા તથા દીર્ઘદ્રષ્ટિ સાફ જણાઈ આવતી હતી.

હિંદુસ્થાનનો લોકપ્રિય વોઈસરાય રાજ રીપન મુંબઈનો કીનારો છોડી ગયો, ત્યારે જે અસાધારણ સન્માન થયું હતું તેમાં અને જે રીપન મેમોરીઅળ થયું, તેમાં મીં દારાભાઈએ ઘણો ભાગ લીધો હતો.

સન ૧૮૮૫ માં લાર્ડ રે મુંબઈના ગવરનરે મુંબઈની કાયદા ખાંધનારી ફૅસ્ટીલના એક વધારેના સભાસદ તરીકે મીં દાદાભાઈની

ને મજૂક કીવી હતી. આ રીતે તેઓ આનરેબળ થયા તે માટે પ્રબ્લ સૌ રાજી હતી.

મી૦ દાદાભાઈ અને નેશનલ કોંગ્રેસ.

આ વરસ પ્રબ્લના ઇતિહાસમાં એક અગત્યનું હતું. આઘાત અને પ્રત્યાઘાતના નિયમથી, જ્યારે નિયામક પોતાની ફરજે વીસરી જાય છે, ત્યારે નિયમ્ય સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કારને અનુસરી સ્વસ્થિતિ કહે છે, તેમ હિંદુસ્થાનની પ્રબ્લ માટે હતું. આંગલીની ટેરવે ગણી શકાય એટલા પુરૂષોના પ્રયત્નથી હિંદનું દલદર ફાટે તેમ ન હતું. પણ સર્વત્ર પ્રબ્લક્ષોભ થઈ રહ્યો હતો. જેને પડે તે જાણે. તેમ ઇંગ્લાંડના કેટલાક પારમાર્થિક ન્યાયિ અંગ્રેજો આ કામમાં મદદ આપવા તૈયાર હતા છતાં તેઓની સંખ્યા પણ છુટાછવાયા પડેલા ખિંદુ જેવી હતી. તેથી હિંદની પ્રબ્લની દાદ જોઈએ તેવી લેવાતી ન હતી. એટલુંજ નહિ પણ ખોટા સમાચારો પ્રસિદ્ધ થતા હતા. આ માટે દેશના લોકની એકવાક્યતા કરવા માટે તથા તેઓની શી ગરજ છે તે દેખાડવા માટે, તથા જે હક છે તે મેળવવા માટે, આ વ્યવસાય પુન્ય ભરતખંડમાં ચારે દીશામાં ચાલી રહ્યો હતો. પરંતુ જેમ તંતુ નિર્બળ છે સાથે મલી રજજી થઈ પ્રબળ થાય છે, તેમ પ્રબ્લપરિષત સ્થાપવા અંગ્રેસોને પ્રેરણા થઈ, અને તેઓએ નેશનલકોંગ્રેસ સ્થાપી. ૨૭-૨૮-૨૯ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૫માં તેની પહેલી બેઠક જે મુંબઈમાં મળી હતી, તેમાં મી૦ દાદાભાઈએ અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. જે નેશનલકોંગ્રેસ રીપોર્ટમાં છે.

આ રીતે લોકની દાજ રાખનાર, લોકનું સુખ તે પોતાનું સુખ સમજનાર, લોક દાદા મીં દાદાભાઈને સ્વદેશ પાછો છોડવો પડ્યો. તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા કે, જ્યાં સુધી પારલામેન્ટમાં લડત ચલાવાશે નહિ, ત્યાં સુધી, આ ઓશીસીએડીઝમ, નોકરોનો જાહગીરી દોર નરમ પડવાનો નથી. તેથી પારલામેન્ટમાં દાખલ થવા માટે તેઓની ઉમેદ હતી, તે પાર પડવાનો સંભવ દેખાયો. હિંદુસ્થાનના કેટલાક મિત્રોએ મીં દાદાભાઈને પ્રતિનિધિ તરીકે કબુલ રાખે એવા પરગણુ આપવા માટે ગોઠવણ કરી આપી. જેથી પોતાનો વાહલો દેશ છોડી, તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા. આ સમયે લોકોએ, પોતાની લાગણી જણાવવા માટે માન પત્ર તથા દ્રવ્યની કોથલી આપી.

મીં દાદાભાઈ ઇંગ્લાંડમાં.

ઇંગ્લાંડમાં મીં દાદાભાઈ આવવા પછી હોલબોર્ન લીખરલ એશોરીએશનની એકજીક્યુટીવ કમીટીએ ૧૮મી જુન ૧૮૮૬ માં એવો ઠરાવ કીધો કે હોલબોર્નના ચુટણી કરનારાઓને બલામણ કરવી, કે મીં દાદાભાઈ લીખરલ અને રેડીકલના પ્રતિનિધિ રૂપે યોગ્ય પુરૂષ છે. મીં દાદાભાઈએ તે પ્રતિનિધિત્વ કબુલ કીધું અને ૧૯ મી જુન ૧૮૮૬ માં શીન્સપરીડીવીસન હોલબોર્નના ચુટણી કરનારાઓ ઉપર વિજ્ઞપ્તિપત્ર મોકળ્યું. “જનરલ ઇલેક્શન” જે ૧૮૮૬ ના જુનમાં થયું, તેમાં આર્યલાંડ માટે “હામ રૂલ” ઉપર મતભેદ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજામાં પડવાથી, તેમ જે પરગણુ તેઓએ સ્વિકાર્યું હતું તે એટલું તો કોનસરવેટીવ હતું, કે જય થવાની આશા થોડી

હતી. તોપણ આ પુરૂષ તેમાં મંડ્યા રહ્યા હતા. તે જાણતા કે where there is will there is way માટે કુઃખી હિંદુ-સ્થાનની પ્રજાને કાંઈપણ દાદ મળે, તે માટે તેઓ ઉત્સુક હતા તેથી ખંતથી અડચણો સામું લડતા. આ ઇલેક્શનમાં ઘણાક ખનાવો તેમનાથી વિરૂદ્ધ હતા. તથાપિ તેમાં હિમતથી સ્વસ્થ રહેતા હતા. તેઓએ ઘણીક સભાઓમાં ભાષણો કીધાં, જેમાં તેમનો ઘણો સત્કાર થતો હતો. તેમ વર્તમાન પત્રોએ પણ સારા વિચાર દર્શાવ્યા હતા. આમ છતે પણ મીં દાદાભાઈ ઇલેક્શનમાં હાર્યા. કેમકે તેઓને ૧૮૫૦ મત મળ્યા હતા, ત્યારે કાનરરવેટીવ પ્રતિનિધિને ૩૬૫૧ મત મળ્યા હતા. આ રીતે જો કે મીં દાદાભાઈની હાર થઈ, તોપણ તેમનો એ એક જય જેવો જણાય છે. કેમકે જ્યારે મીં દાદાભાઈને પ્રથમ ખહાર પડ્યા ત્યારે પાંચરો મત મળવાનો સંભવ ન હતો. તે પરગણુ કોનસરવેટીવ હતું તેમ મીં દાદાભાઈનો પ્રતિપક્ષ કરનલ ડંકન પાસ જે જોઈએ તે હતું.—ધન, લોકોની ઝોળખાણ અને અંગ્રેજ પ્રજાની મીં ગ્લાડસ્ટનના આયર્લેન્ડના હોમ રૂલ સામું ઇતરાજ. આ રીતની વિરૂધ્ધતા છતે પણ જ્યારે મીં દાદાભાઈ ૧૮૫૦ મતો મેળવી શક્યા તેથી, કેટલીક ઠેકાણેથી આશ્ચર્ય દેખાડવામાં આવ્યું હતું. કેમકે એટલી સંખ્યા મળશે એવી આશા કોઈને હતી નહિ. આ રીતે તેઓ પારલામેન્ટમાં ખેસવા પાર પડ્યા નહિ તોપણ તેઓ ત્યાં સ્વસ્થ ખેસી રહ્યા નહિ. “ટાઇમ્સ” અને “ડેલીન્યુઝ” માં હુડીઆમણ, તથા ખેવડાય-ચલણ માટે પત્રો લખતા રહેતા હતા, અને હિંદુસ્થાન સંખંધિ ચર્ચા

અંગ્રેજ લોકમાં ચાલુ રાખતા હતા. આ કામ છોડી તેમને પાછું હિંદુસ્થાન ફરવું પડ્યું હતું. કેમકે પ્રજાપરિષદ નેશનલ કોંગ્રેસની ખીજ ખેડક કલકત્તામાં મળવાની હતી માટે, તે સભામાં ભાગ લેવા માટે, મીં દાદાભાઈ ઇંગ્લાંડ છોડી પાછા હિંદુસ્થાન આવવા નીકળ્યા.

મીં દાદાભાઈ પાછા હિંદુસ્થાનમાં.

ઇંગ્લાંડમાં પોતાનો મનોરથ પાર પડ્યો ન હતો, તોપણ તેને માટે દેવે એક જીદાજ પ્રકારનું માન આપવા વિચાર કરી રાખ્યો હતો. એક સભાસદ તરીકે દાખલ થવું તેના કરતાં સભાના પ્રમુખ ખનવું એ શોભાસ્પદ થાય છે. તેમ પારલામેન્ટમાં દાખલ થવા નિષ્ફળ થયા, તોપણ તેના સ્વદેશીઓ તેને ખરા માનથી સત્કાર કરવા ખાંતી હતા. માટે જે અગત્યનું અને પરોપકારિ પ્રજાપ્રતિનિધિમંડળ નેશનલ કોંગ્રેસ એની વરસગાંઠ પુરી થઈ હતી. ખીજ વરસના આરંભમાં જે ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, જેને કલકત્તાના ખાણુઓએ ઉન્નતિ આપી હતી એવા નેશનલ કોંગ્રેસની ખીજ ખેડકમાં ભાગ લેવા માટે મીં દાદાભાઈ કલકત્તે ગયા. સર્વે એકમતે પોતાના પ્રમુખ તરીકે મીં દાદાભાઈને માન્ય રાખ્યા. ત્યાં એમણે જે પ્રમુખભાષણ કીધું હતું તેમાંના વિચારો સભ્યજનને ઘણા પસંદ પડ્યા હતા. અને વચમાં વચમાં હર્ષગર્જનાની પરંપરાઓ પ્રવહતી હતી. “તેમાં એક સ્થળે તેઓએ કહ્યું છે કે.

All the benefits we have derived from British rule, all the noble projects of our British rulers, will go for

nothing if after all the country is to continue sinking deeper and deeper into the abyss of destitution. At one time I was denounced as a Pessimist, but now that we have it on the authority of our rulers themselves that we are *very* poor, it has become the right, as well as the duty, of this Congress to set forth its convictions, both as to this widespread destitution and the primary steps needful for its alleviation.

કાંગ્રેસ વિચાર કરવા મળી, ત્યારે સીવીલ સરવીસના પ્રશ્ન માટે તેમને ધણીક સારી સલાહો આપી. અને કોંગ્રેસની સીવીલ સરવીસ સખ કમીટીનું શુકાન હાથ પર રાખી જે ઠરાવ કાઢ્યો છે, તે ૧૮૮૬ ના કાંગ્રેસના રીપોર્ટમાં છે. આ રીતે કલકત્તેથી માન પામી, આપણા વૃદ્ધ મીંદાદાભાઈ મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈ આવી સન ૧૮૮૭ છુદ્ધીમાં “ધડીઅન સરવીસ” એ નામનું એક પત્ર કાઢ્યું. અને પબ્લીક સરવીસ કમીશન” જે એ સમયમાં મુંબઈમાં ખેડું હતું, તેની આગળ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ધડી આપ્યા અને મોટેથી સાક્ષિ આપી. આ રીતે પોતાનો કાલ તેઓ નિર્ગમન કરતા હતા, તેવામાં પાછો ઇંગ્લાંડ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પારલામેન્ટમાં ખેસવાની તેમની ખંત ચાલુજ હતી. માટે તેઓ ઇંગ્લાંડમાં મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુજ રાખ્યા હતા. તેથી ઇલેક્શનમાં લાભ કાવશે એમ તેઓની આશા જેવીને તેવીજ હતી. ઇંગ્લાંડથી પત્રો આવવાથી તેઓએ ઇંગ્લાંડ જવાની તક્યારી કીધી. આ સમયે મુંબઈ નિવાસિઓએ “ક્રામજી ઇનસ્ટીટ્યુટ”માં એક માનપત્ર આપ્યું. આ વખતે લ. મ. ઘોસ પણ પારલામેન્ટમાં ખેડક લેવા જવાના હતા, માટે ખે ગ્રહસ્થોને મુંબઈગરાઓએ માનપત્ર આપી પોતાની લાગણીઓ જાહેર કીધી. આ માનપત્ર લઈ તથા રીપન કલખમાં ખાણુ ખાઈ, મીંદાદાભાઈ પાછા ઇંગ્લાંડ જવા નીકળ્યા.

મીં દાદાભાઈ ઇંગ્લાંડમાં એમ. પી. થયા.

ઇંગ્લાંડમાં આગ્યા પછી “કોનટરપરી રીંગ્સ”માં મીં દાદાભાઈએ સર. એમ. ઇ. ગ્રાંટે જે હિંદુસ્થાન અને તેના કેળવાય-જાઓ માટે વિચાર જે દેખાડયો હતો, તેના સંબંધિ પ્રત્યુત્તર આપ્યા. તેમના લખાણનું વખાણ ઇંગ્લાંડના વર્તમાન પત્રોએ કરીયું છે.

વળી ઇંગ્લાંડના લોકને હિંદુસ્થાનની વિશેષ ખખર આપવાના વિચારે, “ઈંડીઆ” પત્ર લંડનમાં કાઢવા ગોડવણ કરીધી. જેના હાલ મીં ડીગ્બી યોગ્ય અધિપતિ છે. તેમ લંડનની કાંગ્રેસ કમીટીમાં ઘણો ભાગ લીધો છે અને પોલીટીકલ એજન્સીમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આ રીતે પુર્વવતજ વ્યાપાર કરવામાં લોકપ્રિય મીં દાદાભાઈનો સમય વ્યતિત થવાનો સંજોગ દૈવે ન રાખ્યો હતો. જે હિંદનિવાસિ પ્રજાનું હિત તેના મનમાં રમ્યાં કરતું, જેને માટે દૂરદેશ ગમન, ત્યાં જઈ વસ્તી કરવી, નવા મનુષ્યોની મિત્રાચારી કરી તેઓની રૂચિને અનુકુલ સ્વહેતુને સાધવો ઇત્યાદિ અનેક વિટંબણાઓ વેદી જે ભારી શ્રમ મીં દાદાભાઈ કરી રહ્યા હતા, તેની સફળતાનો સમય ખુલ્લું સમીપ આગ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના પ્રધાનપદ ઉપર લોર્ડસેલીસખરો હતા. તેના સમયમાં ઇંગ્લાંડનું સન ૧૮૯૨ ના વરસનું ઇલેક્શન જ્યુન મહિનામાં થયું. તેમાં મધ્ય શીન્સખરોના પરગણા એ, મીં દાદાભાઈને ઘણું મતે પોતાના પ્રતિનિધિ રૂપે તા. ૭ મી જુલાઈએ ૧૮૯૨ ચુંટી કાડયા. અને મીં દાદાભાઈ એમ. પી. થયાં.

તેઓએ પોતાના ચુંટણી કરનારા ઉપર એક વિજ્ઞાપિત પત્ર કાઢ્યું છે. અને જે કાર્ય કરવા તેઓ ઉત્સુક છે તેની નોંધ તેમાં આપી છે. એ પત્ર પ્રસિંધ થયું છે, માટે તેનો વિસ્તાર અત્રે કરતા નથી. આથી મીં

દાદાભાઈની ઘણા લાંબા વખતની ધારણા પાર પડી, તેથી શ્રમ કીધા પછી ફળની પ્રાપ્તિમાં જે આનંદ થાયછે, તેના પાત્ર મીંદાદાદાભાઈ થાય તેમાં નવાઈ નથી. છતાં એમના કરતાં જે પ્રજાને માટે તેઓ મથન કરી રહ્યા હતા તેમને હજાર ઘણા અધિક હર્ષ થયો. ખરેખર રૂઠે જે અનેક તારો સમુદ્રને પાર મોકલ્યા છે, તેમાં મીંદાદાદાભાઈની સુંદણી થઈ તે સમાચારથી પ્રજાહર્ષ જેવો વધ્યો હતો તેવો આગળ કોઈવાર થયો ન હતો. મુંબઈથી કલકત્તા અને કલકત્તાથી મદ્રાસ અને દેશના દરેક ભાગમાં વિષુતભાલાથી આ વધામણી સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. અને જે ત્રણ દીવસો સુધી તેની તેજ વાત પ્રજાની ખતરીશીએ ચઢી હતી. સર્વ વર્તમાન પત્રોએ તેની નોંધ આપી ઠામમાઠ સભાઓ થઈ રૌશનીઓ થઈ અને ઉત્સવ થઈ રહ્યો, મુંબઈગરાઓએ ટાગિન હાળમાં ગંજવર સભા ખોલાવી હર્ષ જાહેર કર્યો અને મીંદાદાદાભાઈ તથા શ્રી-સખરીના સુંદણી કરનારાઓ ઉપર મુખ્યારકખાદીના સમાચાર મોકલવામાં આવીયા. પ્રજા જોકે સમજતી હતી, કે આઈરીશોના સભાસદ પાર્લામેન્ટમાં ઘણા છે, અને મરનાર મીંદા પારનલ જેવા તેના નિયંતા હતા છતાં જોઈએ તેવું ફળ હજી આચરીશો મેળવવા પામ્યા નથી, તો હિંદની અઠાવીસ કરોડ પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપે એક મીંદાદાદાભાઈ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયા, તેથી હિંદનું દલદર શીટી જવાનું ન હતું. તથાપિ જે હુંકણ્ડિના, હિંદનિવાસિઓ અરધા જંગલી છે, તેઓમાં મીંદાની તાણુ છે વગેરે કહી દુષણ દેતા, તેઓનેજ તેઓના વતનીઓએ એક ઘણા સારો ખોધ કીધો છે અને તેમની શુધ ઠેકાણુ આણીછે. પાત્રની પરીક્ષા કરી પોતા તરફથી પ્રતીનિધિ તરીકે એક કાળા દેશીને પસંદ કીધો છે. ખરેખર! હિંદનિવાસીમાં જેવા જોઈએ તેવા સર્વ

શુભ છે, પણ તેની પરિક્ષા કરનાર ઘણા યોગ છે. મીંદાદા-
ભાઈ જે કામમાં જોડાયેલા છે, તેમાં તેઓ સર્વ રીતે પાર ઉતરે
અને આથી ઉજવલ ઇતિહાસ લખાવાનો સમય આવે એમ પ્રજ્ઞના
પ્રત્યેક મનુષ્ય અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે.

આ રીતે ટુંકમાં લોકપ્રિય મીંદાદાભાઈનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે.
એનો વિસ્તર ન કરતાં મીંદાદાભાઈના કૃત્યોની યથાથ અનુક્રમણિકા
માત્ર કાઢી છે મીંદાદાભાઈ આરંભથી સરલ પ્રકૃતિના છે. સાદાઈ
સરલતા સત્યતા અને સહ્યતા એ એમનામાં આગળ પડતા ગુણો
છે. જે કામને તેઓ આરંભ કરતા તેનું છેવટ લાવવાનો આગ્રહ
અને હાથમાં લીધેલા કાર્યની પક્ષી પરિક્ષા ગરીબ વર્ગ ઉપર દયા,
કરનાર અને પારકાના દુઃખે દુખી થનાર મીંદાદાભાઈ છે. શરીરે ખાંધો
પાતળો છે અને મધ્યમ કદના તેઓ છે. મોડું આટલી મોટી ઉમરે પણ
તેજસ્વિ, અને મિતાહારથી આરોગ્ય જણાય છે. આંખો નાની પણ
ચલકતી છે, જે આગળ પડતા કપાલમાં જડેલી છે. મધ્યમ કદની દાઢી
તથા માંચે કેશ કલાપ છે. મુંખ ઘાં નિવાસિમાંના ઘણાકની આંખ આગળ
એ મૂર્તિ રમી રહી છે. રાતા પીયાજને પાચનભો પીળો રેશમી ડગલો
શુભરાતી ખોખું પહેરેલા અને ચસ્મામાંથી જેની આંખના પલકારાઓ
વિશેષ શોભાને આપતા, એવા એલડીન્સટન સરકલમાંથી પસાર થતાં
જેમને એકવાર જોયેલા છે, તે એમને કદિ વીસરી જાય તેમ નથી. મીં
દાદાભાઈ જુની પ્રજા અને નવી પ્રજાની સંધિ રૂપ છે. જ્યારે
એણે પરદેશમાં પોતાનો પગ મક્કમ કરવાને રોકાયા હતા, તેવે
પ્રજાની કેળવણીની જોડે એ તેવી સંભાળ ન લેવાય એ સાધા-
રણ છે. તેવા સમયમાં પારકી ભાષા શીખી, તેમાં પ્રવીણતા મેળવી,
અધિકારિઓનો ટોપ કે દરબારિઓના ભેદને વશ ન વર્તિ પ્રજા માટે
સતતમથવું એ સાધારણ મનુષ્યનું કાર્ય નથી. ખરેખર! સ્વદે-
શમાં સ્વાતંત્ર્યતાના આશ્રયમાં જો મીંદાદાભાઈ હોત, તો જેમ

મીંડાડસ્ટન, કારનાટ, ત્રેશીંગટન વગરે, સ્વદેશમાં પુણ્ય છે અને રાજકાર્યવ્યવસ્થાપક થાય છે, તેમ થવામાં કંઈ ઉણુ હતુ નહિ. પણ અત્રે તો જુદુંજ છે. ખ્રીટોશ પ્રજા અને મહારાણી ગમે તેટલી કદર કરતી હોય આ પુણ્ય ભરત ખંડની, તોપણ જેઓ અત્રે આવે છે, અને સ્વેચ્છ કનાળને છોડે છે પછી તેવા ગોરાઓની પ્રકૃતિમાં તત્કાળ ફેરફાર થાય છે. વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ તેવાને હાથે હોવાથી, ધણીક વખત પ્રજા અને રાજાએ ઉભયના નુકશાનકારક કામોમાં પર્યવસાન થાય છે. એવી ઓશીસીલીઅઝમ ન થાય અને રાજા અને પ્રજાના હિત જળવાઈ તેઓનો સંબંધ સુદ્રઢ થાય, તે માટે મીંડાદાભાઈ આજકાલ ચાલીશ વરસ થયાં સતત મેહેનત કરી રહ્યા છે અને પ્રજાની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી દૂર દેશનો વાસ સહન કરી મથન કરેછે. તેનું અનુસરણ કરવું

એ હિંદના રાજકીય મનુષ્યોને જરૂરનું છે. ઉગતી સુધરેલી કેવાતી પ્રજા પણ એના પરથી બોધ લે અને સાદાઈ અને ઉન્નત વિચાર plain living and high thinking મીંડાદાભાઈ જેવી સરલતા સહ્યતા, સત્યતા અને સાદાઈ કરવાનું અનુકરણ કરે. એવા અનેક દાદાભાઈઓ જ્યારે થાય તોજ આ વિસ્તરણ ખંડ હિંદુ-સ્થાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે. સર્વત્ર હવે એકવાક્યતા ફેળાઈ રહીછે અને તે મહોદયનો દીવસ પાસે આવતો દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં દીસેછે. આજે ખંગાળ મુંખઈ અને મદ્રાસ, હિમાલયથી લઈ કા સુધીમાં ભાતૃભાવને ખદલે આત્મભાવની ધ્વનિ સાબલીએ ઊંચે સ્વનિષ્ટતાનું સ્વરૂપ તથા માહાત્મ્ય પ્રજા જાણુવા લાગી છે તેવે સમયે પ્રજાના અત્રેસરોની જીવનચરિત્રમાલા ખહુ ખહુ લાભને આપનારીછે, તેથી આ શુભસમયના સમારંભમાં તેનો ઉદ્ભવ થાયછે. સાત્વિક આર્ય પ્રજાના જય જય વિજય માટે.

નિરાભિમાન હું થવું રહિ ધરું એજ અભિમાન.

સહજ ધર્મ તપશે થશે જયી દેશ અભિમાન.

